

Oor deeltekens en koppeltekens

Twee skryftekens wat besonder prominent in Afrikaans is, is die deelteken en die koppelteken. Omdat hulle gebruik soms ooreenstem en soms verskil, lewer hulle onderskeie gebruike dikwels probleme. Hoewel hulle name reeds hulle primêre gebruike noem, naamlik dat die deelteken deel of verdeel en die koppelteken koppel of verbind, is dit nie altyd net so eenvoudig nie. In hierdie rubriek gee ek aandag aan die belangrikste gebruike van elk.

Die **deelteken** word om veral twee redes gebruik: eerstens om by 'n opeenvolging van vokale (klinkers) wat tot verskillende lettergrepe behoort, die twee lettergrepe te skei deur aan te dui waar die tweede lettergreep begin, en tweedens om historiese of etimologiese redes. 'n Deelteken kan op enigeen van die vyf tradisionele vokaalletters van Afrikaans voorkom ('n deelteken kom selde op 'n y voor en ek het dit nog nooit ter wille van lettergreepskeiding op 'n y gesien nie; die van *Van Wyk* word wel soms sô gespel, maar dit kom moontlik daarvan dat die gebruikliker *ij* in handskrif soos 'n j lyk).

Tipiese gevalle van lettergreepverdeling is *afgeleë*, *geëmigreer*, *tatoeëer*, *Algerië*, *alkalië* (naas *alkali's*), *finansieël*, *geïnspekteer*, *psigoloë*, *heroïen*, *altruïs*, *reïnie*, *ruïne* en so meer (hier is die betrokke vokaalopeenvolgings wat tot verskillende lettergrepe behoort, telkens onderstreep). Dit is duidelik dat by afwesigheid van die deeltekens die betrokke vokaalkombinasies verkeerd uitgespreek kan word of minstens verwarrend sal wees.

Dit is egter belangrik om daarop te let dat nie alle vokaalopeenvolgings waarin vokaalletters tot verskillende lettergrepe behoort, deeltekens vereis nie. Die opeenvolging *ae*, *ea* en *eo* verg byvoorbeeld nie deeltekens nie: *dae*, *vlae*, *beantwoord*, *gealfabetiseer*, *geolie*, *beoog* en so meer.

Wat egter nie so bekend is nie, is die opeenvolging van twee *i*'s. Dit is heel algemeen as die eerste *i* die slot van 'n diftong of tweeklank uitmaak, soos *fraiing*, *draaiing* en *going*, maar dit geld ook indien dit nie die geval is nie, byvoorbeeld *antiinflammatories*, *diisopropiel-fluoorfosfaat*, *fenoksatiën* of *poliioon*. Die rede hiervoor is dat die kombinasie *ii* nie 'n klankverlenging voorstel soos byvoorbeeld by *mak* teenoor *maak*, *wet* teenoor *weet*, *bog* teenoor *boog* of *nut* teenoor *nuut* nie, en ook nie 'n ander klank soos byvoorbeeld *ai*, *oe*, *ei*, *ie*, *ui* of *oi* nie.

Daar is ook heel dikwels (nie altyd nie) geen deelteken nodig nie indien een deel (hetsy in die eerste of tweede lettergreep) van die vokaalopeenvolging bestaan uit óf 'n klank wat deur twee letters voorgestel word óf 'n diftong. Daarom is dit *finansieel* (maar *finansieël*), *kopieer* (maar *kopiëring*), *dieet* (maar *diëte*), *geuiter*, *luiër*, *weier*, *wyer* en so meer.

Woorde wat op 'n *-a* eindig en met die agtervoegsel *-agtig* verbind, kan óf met 'n deelteken óf met 'n koppelteken geskryf word, soos in die volgende:

'n swastikaagtige OF swastika-agtige ontwerp

'n kobraagtige OF kobra-agtige slang

haar divaagtige OF diva-agtige gedrag

Die tweede belangrike rede waarom deeltekens in sekere woorde gebruik word, is histories van aard en het te doen met 'n besluit wat die Akademie reeds voor die verskyning van die eerste *Afrikaanse woordelys en spelreëls* in 1917 geneem het, naamlik om die Afrikaanse spelling op 'n vereenvoudigde Nederlandse spelling te baseer. Op grond van byvoorbeeld die

Nederlandse woorde *kogel*, *leger*, *regen*, *zegen*, *zegevier*, *spiegel* en dergelike, waarin Afrikaans die *g* tussen die ander vokaalletters in uitspraak weglaat, maak ons tog nog die kniebuiging na die Nederlandse spelling deur die oorspronklike twee lettergrepe deur 'n deelteken te suggereer: *koeël*, *leër*, *reën*, *seën*, *seëvier* (waarin die *seë-* steeds nog twee-lettergrepig gehoor word) en *spieël*.

Daarbenewens lei die klassieke herkoms van woorde en die manier waarop hulle in Afrikaans weergegee word, ook soms tot die behoud van 'n deelteken, byvoorbeeld *aërobies*, *hiërargie* en *hiërogliewe*.

Let op dat wanneer 'n deelteken gebruik word om 'n bepaalde vokaalletterkombinasie in twee lettergrepe te verdeel, 'n mens te doen het met 'n grondwoord (ofte wel 'n stam) plus die een of ander **voor- of agtervoegsel**.

'n Ander opvallende eienskap van Afrikaans is, soos in die vorige drie taalrubrieke bespreek, die feit dat samestellings vas geskryf word. In dié verband moet 'n mens onthou dat 'n **koppelteken** 'n manier van vas skryf is, maar dat koppeltekens net gebruik moet word wanneer dit nodig is, nie sommer lukraak nie. Nou gebeur dit soms dat vokaalopeenvolgings soos dié hier bo genoem, kan voorkom wanneer twee woorde tot 'n samestelling gekoppel word. Indien 'n vokaalopeenvolging wat tot verkeerde lees of uitspraak kan lei, by die verbindingspunt van die samestelling ontstaan, word 'n koppelteken gebruik, en nie 'n deelteken nie. Dit kan geïllustreer word deur *toe-eien*, waarin die twee stamme ("woorde") deur 'n koppelteken verbind word, maar *toegeëien*, waarin daar geen koppelteken tussen die eerste *e* en die *g* nodig is nie, maar die begin van die lettergreep wat op die voorvoegsel *ge-* volg, met 'n deelteken aangedui word.

Voorbeelde van samestellings waarin problematiese vokaalopeenvolging voorkom, is *kamera-assistent*, *sleepwa-agter*, *na-aap*, *studie-eenheid*, *drie-enig*, *mede-erfgenaam*, *bo-op*, *bevolkingsburo-opname*, *kleurfoto-ontwikkeling*, *trou-uitrusting* of *Zulu-uitdrukking*, maar ook gevalle soos *riksja-unielid*, *kommando-uniform*, *mede-insamelaar*, *ubuntu-ingesteldheid*, *agenda-inskrywing*, *taxi-eienaar*, *ghwano-ekstrak*. Dit is duidelik dat by afwesigheid van die koppeltekens die samestellings verkeerd of moeilik gelees kan word of dat die kombinasies tot verkeerde uitspraak kan lei.

Ook hier geld wat by deeltekens gesê is, naamlik dat nie alle vokaalopeenvolgings koppeltekens nodig maak nie, byvoorbeeld *Boereoorlog*, *boereorkes*, *sewenaar*, *ruolie*, *boaan*, *studieobjek*, *sakeadres*, *seeys* of *syngang*, en ook dat die opeenvolging *ii* in samestellings nie noodwendig 'n koppelteken verg nie, byvoorbeeld *soesjiintoleransie* of *Israeliiinstrukteur*. By sulke *samestellings* het skrywers egter die keuse om ook *soesji-intoleransie* of *Israelii-instrukteur* te skryf.

Daar is 'n **spesiale kategorie** woorde waarin koppeltekens óf deeltekens gebruik kan word. Dit behels woorde (meestal van tegniese aard) waarin daar ná 'n een- of meerlettergrepige voorvoegsel van klassieke herkoms 'n problematiese vokaalopeenvolging ontstaan. Dit behels woorde soos die volgende:

<i>antiëlektron</i> OF <i>anti-elektron</i>	<i>kontraïndikasies</i> OF <i>kontra-indikasies</i>
<i>biëtileen</i> OF <i>bi-etileen</i>	<i>mikroörganisme</i> OF <i>mikro-organisme</i>
<i>koöperatiewe</i> OF <i>ko-operatiewe</i>	<i>sosioëkonomies</i> OF <i>sosio-ekonomies</i>
<i>preüniversitêr</i> OF <i>pre-universitêr</i>	<i>reïnkarnasie</i> OF <i>re-inkarnasie</i>

In hierdie kategorie is enkele sake belangrik:

- (i) Indien daar geen problematiese vokaalopeenvolging is nie, word sulke voorvoegsels VAS geskryf, byvoorbeeld *antibiotikum*, *predestinasie*, *mikroskoop*.

- (ii) Waar daar wel sulke problematiese vokaalopeenvolgings is, is die deeltenskryfwyse die voorkeurvorm.
- (iii) Ondanks (ii) is daar by baie skrywers 'n geneigdheid om sulke voorvoegsels wat eenlettergrepig is, makliker met 'n deelteken vas te skryf as die meerlettergrepig.
- (iv) Sommige selfstandige woorde, soos *radio* en *foto*, lyk net soos van die voorvoegsels, wat, soos bo uiteengesit, kan bepaal of 'n deelteken dan wel 'n koppelteken gebruik moet of kan word (bv. *foto-uitslag* maar *fotoëlektries*).

Die koppelteken het ook ander funksies, byvoorbeeld om sekere betekenisverhoudings aan te dui, soos in *regter-president*, of om as weglaatteken op te tree, soos in *Smit- en Kerkstraat*, of om woordafbreking aan reëleinde aan te dui, maar sulke funksies is nie nou ter sake nie.

Gebruikers word aangemoedig om vollediger besonderhede oor deelteken- en koppeltekengebruik na te lees in onderskeidelik hoofstukke 5 en 12 van sowel die 10de as die pas verskene 11de uitgawe van die *Afrikaanse woordelys en spelreëls*. Laasgenoemde is die eeufeesuitgawe van hierdie ikoniese Akademiepublikasie, want die eerste *AWS* is in 1917 gepubliseer.

JD (Tom) McLACHLAN

Vertaler en Taalversorger

E-pos: tommcl@whalemail.co.za

